

Robert Miralles

La població d'Ondara entre els segles XIV i XVII

1. Antecedents

Les primeres notícies del poblament de l'Ondara medieval venen recollides en un litigi de 1407 ¹, on es confronten els interessos del duc de Gandia, comte de Dénia i senyor d'Ondara, Alfons el Vell, i els de la noble Na Carroça de Vilaragut, la qual reclama els seus drets successoris sobre el senyoriu d'Ondara, en qualitat de néta de Bernat de Vilaragut i Jauma de Vilaragut, propietaris d'Ondara fins el 1372.

D'acord amb la documentació abans citada, el lloc d'Ondara, amb les alqueries de Pamis i Vinyals, reunia el 1372 unes 50-60 cases de *moros* i entre 16-20 de cristians, amb una població pròxima a les 330-400 ànimes. Serà En Bernat de Bonastre i, en menor mesura, el seu fill, Lluç de Bonastre, qui, en qualitat de senyors d'Ondara entre 1372 i 1396, aconseguiran ampliar els efectius humans del lloc, mitjançant una política exitosa d'incentius als nous pobladors, que va aconseguir que la població d'Ondara es multiplicara: 120-130 cases, entre mudèjars i cristians, i una població de 600-650 habitants, gràcies a l'arribada de "30 casats de moros de Murla", a més d'altres procedències no especificades. A totes ells, En Bernat procurà ajuda econòmica individual "per obrar cases per a poblar", amb una inversió de 7.000 a 8.000 sous, a més d'inversions públiques per a la comunitat (hospital, almodí, mesquita, molí, castell, etc).

2. El segle XV

El balanç de l'evolució demogràfica del segle XV difereix si prenem com a referència el període 1404-1494 o el 1404-1502. En el primer cas, es dona una pèrdua lleu, retrocedint el total dels habitatges ocupats de 120 a 114. Però si prenem com a límit el 1502, el saldo és favorable, encara que modest: de 120 a 138 nuclis familiars. En aquest darrer cas, cal atribuir l'increment als mudèjars, que van passar de 90 a 121 habitatges, perquè les famílies cristianes baixaren quasi a la mitat, de 30 a 17 cases.

Resulta pràcticament impossible explicar el per què la població local, sense distingir entre mudèjars i cristians, a penes es va moure en aquests cent

---

¹ ARV, Governació, núm. 2195, LITIUM, 1407, la documentació referent a Ondara comença a la mà núm. 7, foli 11 v., i fou donada a conèixer per Jaume RICHART GOMÀ: *Ondara i el seu Castell: 1372-1407*, Revista *Aguait*, pp. 97-103, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, desembre 2001.

anys. El motiu és que els recomptes de l'època donen relacions de veïns o "focs", és a dir, cases, sense entrar en més detalls. Sí podem, en canvi, aventurar algunes hipòtesis, comparant les xifres d'un recompte amb les d'un altre.

Per entendre la falta de vitalitat demogràfica d'Ondara durant el segle XV, hem de valorar aquells aspectes interns i externs que, sense dubte, tindrien una gran incidència sobre la població local:

1. D'entre els primers, cal destacar les dures prestacions senyorials en metàl·lic que pesen sobre els mudèjars; les contribucions econòmiques extraordinàries anuals que el col·lectiu mudèjar aporta -i suporta- als successius senyors d'Ondara per saldar els nombrosos deutes i embolics legals d'aquests; o la utilització dels barons musulmans, com a homes d'armes, en les disputes i picabaralles de la família Cardona front a d'altres membres de la noblesa.

2. D'entre els segons, em referiré a la carestia i la fam que assolà Europa, víctima de la pesta negra (episodis de 1418, 1428, 1439, 1450, 1459, 1466 i 1469), i també en l'antic Regne de València (epidèmies de 1411, 1428, 1439, 1450, 1459, 1475, 1478 i 1489). Tal freqüència, i la sobremortalitat consegüent, impedia que el moviment natural de la població se saldara amb un resultat favorable. Excepte la ciutat de València, el descens de la població valenciana, especialment en la segona mitat de segle, va ser general.

És cert que, en contrapartida, els Cardona mantingueren una actitud de tolerància religiosa constant, a diferència d'altres llocs, circumstància que podia afavorir la immigració de mudèjars a Ondara -i, de fet, ho va fer-, però que se sàpiga, la llibertat religiosa no alimenta l'estómag ni suposa cap fre davant el contagi de la pesta. Malgrat tot l'exposat, hi ha unanimitat a considerar la comunitat musulmana d'Ondara, amb les seues 120 cases, com el principal centre mudèjar de la comarca durant el segle XV.

Any	1404	1408	1493	1502
Moriscos	90	96	?	121
Cristians	30	28	?	17
Total	120	124	114	138

Dels diferents recomptes realitzats en aquest segle, hem de destacar el *morabatí de 1404*². El morabatí, que significa el 'nom donat al dinar d'or musulmà', és la relació dels habitants d'un lloc subjectes a l'impost d'aqueix mateix nom. Amb una periodicitat septennal, estaven subjectes al seu pagament (un morabatí o 7 sous reials per cap) totes aquelles persones que

² ARV, Mestre Racional, Exp. nº 9.600, ff. 177-181).

tingueren béns superiors a 15 morabatins o 105 sous. Com que la pressió fiscal era baixa, cal suposar que la seua obligatorietat afectaria a la major part de la població i que, per tant, les xifres del morabatí de 1404 resultaria bastant fiable.

El llistat d'Ondara té un gran interès per la variada informació que subministra, i va subscrit, en qualitat de fedatari, pel notari local Ramon Vidal. És freqüent en el llistat que la manera d'identificar les persones que han pagat el tribut siga per la seua relació de parentesc, bé amb el subjecte immediat anterior: "sa sogra, son fill, sa mare...", o bé per ser "la muller de...". La professió solament s'hi esmenta en dues ocasions: un sastre i "lo teixidor", i en un cas hi consta el càrrec, el de batle o representant senyorial en la població. Aquesta és la relació completa del Morabatí d'Ondara de 1404³.

LO LOCH DE ONDARA

LOS CHRISTIANS

Pere Pelegri	Johan Garcia
Guillem Pelegri	Sa sogra
La muller d'en Pere Steve	Na Pla
Na Ramona	La muller d'en Jacme Mulet
Son fill	Gonçalo Gavila
La neta de na Ramona	Ramon Vidal, batle
Jacme Ferrada	Ferrando Periç
Roger Ortoneda	Bernat Vidal, sastre
La dona que te en sa casa	Nortola, lo teixidor
Domingo Febrer	Jacme Roic
Gonçalo Pastor	Son fill
Arnau Gavila	Pere Marti, son fill
Pere Marti	Na Jorneta
Ramon Pelegrí	Son fill
Francesch Mir	Johan Gençor

LOS MOROS

Cayt Hayr	Azmet Malich
Gebelli	Son nebot
Sa filla	Fanidell Taer
Zohayr	Ayen Abenyaren
Ali Allir	Yaye Alcater
Cayt Alacir	Abrafim Zaydo
Coaytal Bazqrin	Ali Raro
Aloçaila	Hayzopara
Son fill lo chich	Axer xadit
Ali Albocayrini	Yaye Taix
Son fill de la altra muller	Ali Cucen
Yacix Zaydon	Abdalla Hatap
Mahomat Xadir	Azmet Rafe
Cuzuli	Coot Rafe
Ayot Albayre	La muller de Nadir
Coot Cacin	Muça

---

³ EPALZA, Mikel de: Revista *Sarq al-Andalus*, Mikel de Epalza, Universitat d'Alacant, 1985, p. 119.

Caat Alagui	Abenjama
Mahomat Morabit	Caat Morit
Mahomat Jeyeni	Calim Xoaya
Coot Zaydon	La filla hereua de sa mare
Son nebot	Coayat Alcater
Caat Alget	Ali Albarber (el barber?)
Sa mare	Abrafim Alcater
Yaye Ananyar	Catan
Compareta	Alaçet
Mahomat Ell	Calim Ducheyech
La muller de Bolaix	Caat Xoaya
Caat Bolaix	Yaye Fudeyl
Axer Xadit	Mahomat Alagui
Juceff Zich Zich	Coot Dulegi
Mahomat Alcater	Mahomat Çale
Maymo Cacin	Xagha
Ayet Abolaix	Racbayda
Caat Bachtoza	Pozoç
Azimet Bachtoza	Azmet Bagua
Çatal	Meguech
Alguagui	Cayt Calanta
La muller de Abzequendel	Cayt Azeyn
Caat Albarber (el barber?)	Coot Fuley
Ubequer Arraic	Caat Fuster
La muller de Hajuba	Azmet Bagua
Cale Abençabe	Meguech
Sos fills hereus de l'altra muller	Cayt Calanta
Ali Mochta Facen	Cayt Azeyn
Coot Fuley	Caat Fuster
Azmet Fuster	Azmet Çamaya
Axer Nocoron	Caat Nadir
Coot Alcater	

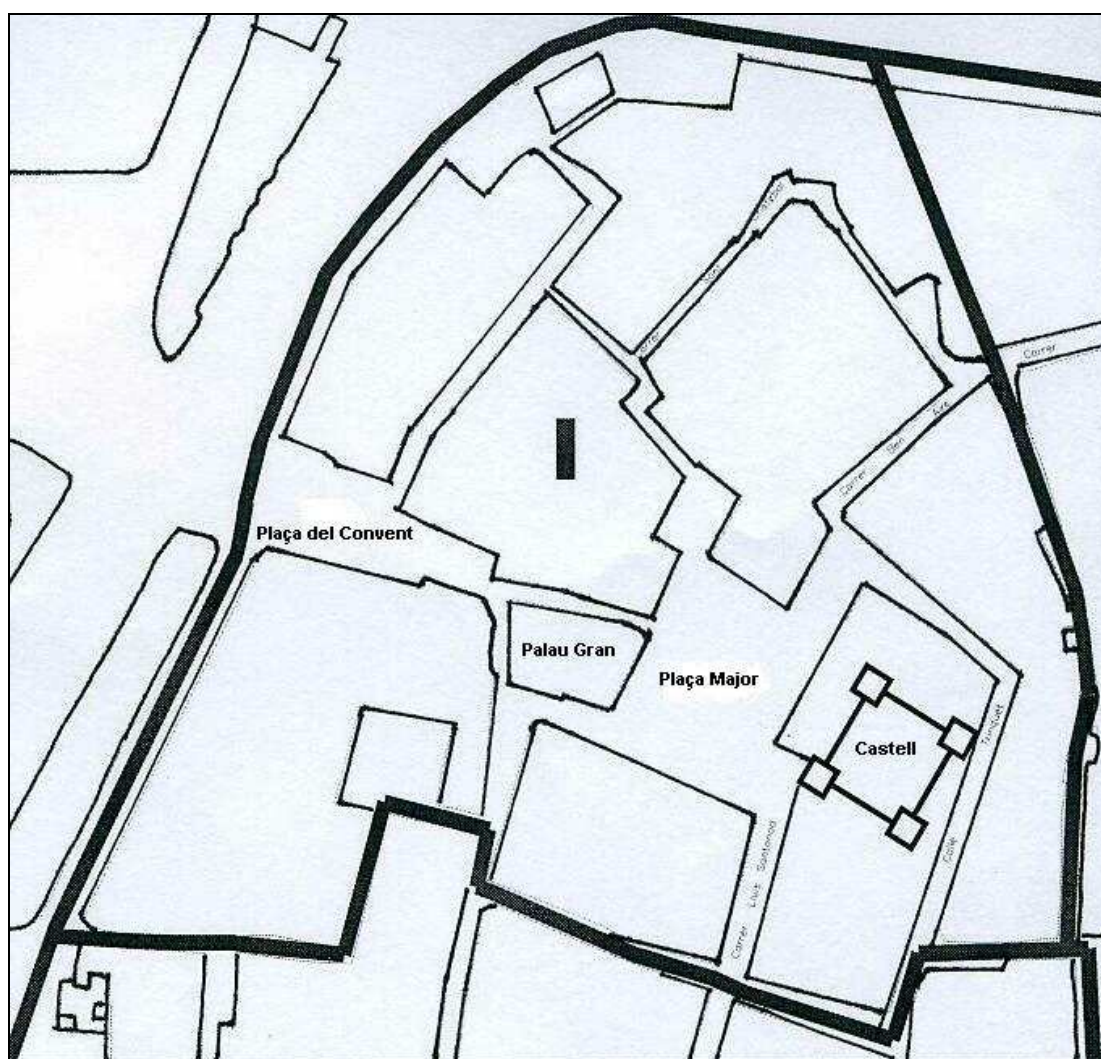
El llistat d'aquest cens fiscal el formen un total de cent-vint impositors, trenta dels quals són cristians i noranta musulmans. Quant els noms i cognoms més emprats pels musulmans hi ha els Alcater, amb cinc famílies; Yaye i Cayt, amb quatre; Xadit i Axer, amb tres; i, després, Bolaix amb dos. Per part cristiana, cal assenyalar els noms de Pere, Jacme (Jaume), Gonçalo (Gonçal), Johan (Joan), Ramon, Ramona, Arnau, Pere, Bernat, Francesch (Francesc) o Roger, i dels llinatges Pelegrí, Martí, Vidal, Gavilà, Mir, Ferrada, Ortoneda, Pastor, Febrer, Mulet, Pla, Vidal, Peric (Peris), Ortola, García, Gençor, Jorneta, Roic (Roís, Roig?) o Steve (Esteve), respectivament, sent els més repetits els Pelegrí, amb tres famílies; Gavilà, amb tres; i Vidal, amb dos.

La monumental obra d'Enric Guinot ⁴ desentraña la procedència dels cognoms cristians del morabatí de 1404. Segons aquest autor, el poblament cristià va ser impulsat per Jaume I sobre les viles situades més a prop de la costa, com a resposta a la rebel·lió islàmica de 1247-1249, amb una clara idea de controlar la ruta que vorejava la mar, però la iniciativa va acabar amb un fracàs general, evident sobretot a Dénia, que rebria poblament cristià significatiu i consolidat ja en temps de Jaume II (1295-1310), vora seixanta anys després de la conquesta. Precisament, de Dénia i Xàbia rebria Ondara un

⁴ GUINOT, Enric: *Els fundadors del regne de València*: Ed. Tres i Quatre, 1999, dos toms.

important contingent de colons al voltant de 1340-1350: els Esteve, García i Gavilà, figuren en el Morabatí de Dénia de 1381; els Pla, Vidal i Roic, Roïc o Roig, en el de Xàbia del mateix any, i els Mulet, Ortolà, Mir, Jornet i Martí, en el d'ambdues poblacions. Provenents d'altres llocs són els Hortonedà (Pallars/Solsonés, Gandia, 1373), Ferrada (Bagés, Sueca, 1399), Perich (Vila Reial, 1415), Febrer (Cocentaina, 1269), Pastor (Gandia, 1373), i Gençor (València, 1373), amb una clara majoria de llinatges catalans.

El capbreu de 1408⁵ relaciona 124 focs, 96 musulmans i 28 cristians, i hi inclou, en relació al morabatí de 1404, huit cognoms nous entre els cristians i vint-i-tres més entre els musulmans, dades que avalen una important mobilitat en la població local.

Plànol de l'Ondara medieval, segons Josep Ivars.

⁵ ARV: Capbreu de les rendes del Marqués de Villena a Ondara (1408), arrendament de figuerars, ordenances de la universitat i aljama d'Ondara sobre respecte de ropietats alienes i multes per transgressió, Mestre Racional, nº 9618, ff. 1 i ss.

3. El segle XVI

En termes absoluts, Ondara va perdre població entre 1502 i 1602; en concret, un 6,5 %, passant durant aquest període de temps de 138 veïns a 129. Tot i això, el suau descens no és uniforme al llarg de la centúria, sinó que presenta dos períodes ben diferenciats:

a) Entre 1502 i 1563, la població total sofreix una forta disminució del 34 %. Per col·lectius, és la majoria musulmana la que absorbeix pràcticament tot el descens, i això s'explica per diverses raons: la Guerra de les Germanies, el bateig forçós a què van ser sotmesos durant el conflicte agermanat, l'emigració cap a Berberia fins 1560, i la crisi econòmica que s'allarga més allà de la primera mitat del segle: així, el delme eclesiàstic del "pa i el vi", un cert indicador de la situació econòmica de cada moment, va deixar d'arrendar-se en 42 dels primers 63 anys del segle, i quan va ser subhastat, el producte se situà en cifres modestes: un mínim de 125 lliures anuals el 1502 i un màxim de 180 lliures el 1558.

b) Entre 1563-1609, a l'igual que a tota la Península i a tot el món mediterrani (Braudel), l'augment és notable, un 29 %, imputable també a la majoria morisca. L'evolució demogràfica apuntada s'explica per una sèrie de factors de difícil quantificació: una nupcialitat plena front a un important celibat entre els cristians vells, una natalitat alta entre els moriscos (Lapeyre llança la hipòtesi d'un 45 per mil), l'arribada de granadins a terres valencianes a partir de 1571 fugint de la repressió, una conjuntura econòmica molt favorable (el 1567, l'arrendament del "pa i el vi" arranca amb 447 lliures i acaba el segle amb 1.185 lliures, quasi deu vegades més que a principis de segle), l'arribada de nous moriscos atrets per la fama de personatges permissius que tenien els diferents marquesos de Guadalest i que els costà més d'un disgust amb la Inquisició, la introducció de nous cultius (i en la dieta), com ara la dacsa, entre altres.

L'evolució per comunitats presenta els següents apunts: la comunitat mudèjar/morisca arranca el nou segle amb 121 focs, baixa i es manté en 80-93 focs quasi tot el segle, per remuntar als 129 focs de 1602 en els darrers anys del segle XVI i primers del XVII, és a dir, incrementa mínimament els seus efectius. Pel que fa al col·lectiu de cristians vells, el seu número anà variant al llarg del segle, i continuà tenint un caràcter residual: 17, 17, 22 i 13 focs. Si comparem el llistat de 1502 (document de presa de possessió d'Alfons de Cardona) amb el del morabatí de 1404, s'observa un complet recanvi de les famílies: en les cristianes, amb el solitari manteniment del cognom *Gavilà*, que passaria per ser el llinatge ondarenc actual de més antiguitat, i en les musulmanes, que conservaren només una desena de cognoms, el que reforça la idea del gran flux migratori existent en aquell temps, amb famílies que vénen i d'altres que se'n van d'Ondara cap a poblacions de la rodalia i a llocs més llunyans, a la recerca de les millors condicions de vida que oferien uns senyors respecte dels altres. En el recompte de 1574 els llinatges cristians més destacats són els de Marqués, Ferris, Carpi, Gavilà, Millà, Ferrer i Giner:

Any	1502	1510	1563	1572	1574	1578	1602
Moriscos	121	122	92	80	90	93	129
Cristians	17	17	?	?	22	13	?
Total	138	139	92	80	112	106	129

Recapitulant, hem de concloure que el creixement demogràfic d'Ondara entre 1380 (120-130 focs) i 1602 (129 focs) va ser nul.

1510: ARV Oferta dels tres braços de l'Any MDX, Reial, 514 ter.

1563: *Informe sobre el desarme de los moriscos*, ARV: Reial, 562,563 i 564.

1572: Cens de Jerónimo MUÑOZ (publicat per Roc CHABÁS, *El Archivo*, t. IV, Denia, 1890, pp. 231-234 i 373-388.

1574: José SANCHIS SIVERA: *Nomenclátor geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*, Valencia, 1922.

1578: ARV, Delmari d'Ondara, Vària, nº 300.

1602: Enri LAPEYRE: *Geographye de l'Espagne Morisque*, París, SEVPEN, 1959.

Per a l'alqueria de Pamis, Jerónimo MUÑOZ dóna 8 cases habitades el 1565-72; i FABIÁN y FUERO (Joan IVARS: *La Marina Alta, segons l'informe Fabián y Fuero*, IECMA i Ajuntament de Dénia, 2008, p. 30), 8 el 1574.

4. El segle XVII

4.1 El preludi del drama

L'Ondara dels primers anys d'aquesta centúria manté la dualitat dels darrers segles, amb una nombrosa comunitat de moriscos o cristians nous, això és, la "nació dels cristians nous de moros del regne de València", que incrementa en un 100% els seus efectius en a penes 35 anys, passant de les huitanta cases amb què comptava el 1572 a les cent vint-i-nou el 1602, i a les cent seixanta de 1609 (segons Lapeyre). La documentació de la Carta Poble de 1611 registra en la vespra de l'expulsió del contingent morisc les xifres de cent seixanta-huit habitatges de l'ètnia majoritària i de només tretze cases de cristians vells. Aplicant el criteri acceptat pels demògrafs de multiplicar el nombre de cases per 4,5 obtindríem per a Ondara una població total de 742 habitants, 53 pobladors cristians i 720 moriscos, xifra que difereix substancialment dels 895 moriscos expulsats d'Ondara, segons les dades aportades pel francès Lapeyre, contradicció que revelaria unes unitats familiars de 5,3 membres, producte d'una major fertilitat de les dones morisques .

Les dues comunitats, la cristiana i la morisca, vivien separades físicament ⁶, però això no vol dir que no mantingueren cap relació entre elles. Císcar Pallarés ⁷ ha estudiat com els contactes entre uns i els altres eren més freqüents del que es creu. S'hi ha documentat que feien tractes i

⁶ REGLÀ Joan: *Estudios sobre los moriscos*, Editorial Ariel, 1974, p. 43.

⁷ CÍSCAR PALLARÉS, Eugenio: op. cit., p. 57.

negocis junts, que s'empraven diners i que alguns moriscos inclús gaudien d'una posició social i econòmica notable. Dos exemples: Ginés Goçalves, cristià, i Suleymín i Luís Hadris, moriscos, tots tres d'Ondara, mantenien un deute conjunt de 414 lliures amb Miguel Boltes des de 1607, i el mateix Ginés Goçalves i un altre moro d'Ondara, Topaypa, li devien 146 lliures i 10 sous a Miguel Faquinet, moro de Cocentaina, des de 1600.

Casc antic d'Ondara, on s'emplaçava l'antiga moreria.

Antic atzucac del carrer Virtuts, de traçat morisc.

El pes específic de l'aljama d'Ondara en un territori de majoria morisca, com eren les terres de la Marina, s'entén millor dient que el 1602 era cap d'una fillola ⁸ de caràcter administratiu i fiscal ("de los pueblos y casas de los nuevos convertidos del Reino de Valencia para hacer la tachación de la 1ª paga de las 60.000 libras que han ofrecido los nuevos convertidos a su Magestad por orden del conde de Benavente, virrey del Reino de Valencia, a 24 de junio de 1602"), que abraçava un total de trenta-tres pobles i llocs de la Marina Alta, especialment, però també de la Safor (Beniflà i Vernissa) i la Marina Baixa (Callosa d'en Sarrià, Bolulla, Tàrbena), que sumaven un total de mil quatre-centes cases. Cada veí morisc hi contribuïa amb 6 sous i 8 diners per casa. La fertilitat demogràfica morisca, general a quasi tots els pobles de l'antic marquesat de Dénia (tres-centes noranta-huit cases morisques el 1572 i huit-centes setanta-quatre el 1609), fou una de les causes del seu dramàtic final, però no l'única.

Els moriscos constituïen per al rei Felipe III i el conjunt de les autoritats una mena de quinta columna, ja que es tenia la creença que, des de la Península, secundaven la pressió turca en el Mediterrani, fins el punt de convertir-se en una autèntica qüestió d'estat. Les dones i els homes d'aquell temps pensaven que una nova invasió islàmica era una hipòtesi perfectament viable. En paraules del duc de Lerma i marquès de Dénia, favorit del rei i un dels principals animadors de l'expulsió, l'objectiu era "que todos estos reynos de España queden tan puros y limpios desta gente como conviene" ⁹, és a dir, procedir a una neteja ètnica d'aquesta minoria.

4.2 Tots fora!

La decisió definitiva d'expulsar els moriscos de tots els territoris peninsulars fou presa el 9 d'abril de 1609, encetant-se amb els moros del Regne de València, entre el 22 i el 30 per cent del regne, catalogats com els més perillosos, va suposar l'eliminació física de la major part dels pobladors d'Ondara. La mesura va obtindre l'aplaudiment quasi unànime, llevat dels senyors de vassalls moriscos, com el marquès de Guadalest, per considerar que els arruïnaria. El mateix duc de Lerma va resoldre el problema, proposant el següent: "En quanto a las haciendas de los que an de echar es del parecer que se diessen a los señores de los vasallos moriscos que se echaren, para consuelo del daño que recibiran de quedar sus lugares desiertos" ¹⁰. Ell mateix n'era un dels beneficiaris. D'aquesta manera, els senyors pensaven consolidar el domini útil de les propietats dels expulsats, juntament amb la propietat jurídica plena de què ja disfrutaven.

El 22 de setembre de 1609, Luís Carrillo de Toledo, marquès de Caracena i virrei de València, ordenà la publicació del famós bàndol que feia efectiva l'expulsió. D'entre els apartats de més interès de l'edecte, destaquen el termini de 3 dies de què disposaven els moriscos per embarcar-se amb els béns mobles que foren capaços de transportar i el producte

---

⁸ ARV: Mestre Racional, llig. 490, n. 10.009.

⁹ Historia de la Marina Alta: op. cit., p. 391.

¹⁰ REGLÀ Joan: *Estudios sobre los moriscos*, Editorial Ariel, 1974, p. 55.

d'aquells altres que podien haver venut durant aquest breu termini; la dispensa d'acomplir l'orde a sis de cada cent moriscos designats pels senyors "con los hijos y muger que tuvieren", per tal de garantir la conservació de les cases i garantir les collites -disposició que seria anul.lada pel rei el 9 de gener de 1610-, així com les excepcions a tan dràstica mesura: els matrimonis mixtes podien restar si ell era cristià, i solament ella, en cas contrari; els menors de 6 anys, fills de cristià vell -edat que se situaria finalment en els 7 anys-, i els moriscos adults de provada fe cristiana "y los que bivieren entre cristianos de tiempo atrás, sin acudir a las juntas de las aljamas". Per tal de garantir la protecció de la població i l'embarcament dels moriscos, així com l'avortament de cap moviment rebel, es desplegà en les terres del sud del regne una milícia dotada amb més dotze mil efectius, on Ondara aportava 30 homes -pràcticament, la totalitat d'individus cristians adults del poble-, un capità i vint arcabussos ¹¹. El temor estava fundat. Amb l'anunci de l'expulsió la coexistència s'havia trencat definitivament, i tant cristians com moriscos acabaren per exterioritzar violentament un odi acumulat durant dècades. Una de les poblacions on esclatà el conflicte entre ambdós col.lectius fou Ondara, motivant la intervenció de la companyia de don Sancho de Luna ¹². En els darrers dies d'octubre la sublevació dels moriscos que s'oposaven a abandonar el país estava en plena efervescència:

"Viniendo unos valencianos de Denia hazia Valencia, vieron bajar de aquellos montes (Laguar, Xaló, etc) una grande tropa de moriscos, hasta quatrocientos, que encaminavan a Ondara, los cuales marchavan en forma de milicia, armados de pedreñales y algunos arcabuzes, con bandera y atambor [...] llevaban por bandera un frontal, y el capitán una casulla revestida, y el sargento trahía una capa de Coro ¹³."

Pel que fa als moriscos d'Ondara, cal ressenyar que foren embarcats entre l'1 i el 17 d'octubre en cinc vaixells, capitanejats per Donadiu, Miquel Colomina, Pedro Bramon, Jusepe Guil, Tomàs Çabatier i Tomàs Corço, en número de 895, repartits en grups de 120, 107, 143, 115, 150 i 260, respectivament ¹⁴, percebent a raó de 20 reials castellans per persona embarcada. La descripció de la partida que Aznar de Cardona féu en una obra publicada el 1612, resulta ben amarga:

"[...] salieron, pues, los desventurados moriscos por sus días señalados por los ministros reales en orden de procesión desordenada, mezclados los de a pie con los de a caballo, yendo unos entre otros, reventando de dolor y de lágrimas, llevando grande estruendo y confusa vozería, cargados de sus hijos y mugeres y de sus enfermos y de sus viejos niños, llenos de polvo, sudando y jadeando, los unos en carros, apretados allí con sus personas, alhajas y baratijas, otros en cavalgaduras con estrañas invenciones y posturas rústicas [...] Unos yban a pie, rotos, mal vestidos, calçados con una esparteña y un çapato, otros con sus capas

---

¹¹ AGS, Es., 213, Caracena a Felipe III, València, 19 d'agost de 1609, "Relación de la gente de Armas que se hallan en las ciudades, villas y lugares de cristianos viejos de este Reino de Valencia, de la parte de poniente...".

¹² ARV, Cancelleria, 1363, 66v. Caracena a Ramón Sans, València, 9 de novembre de 1609. Notícia reproduïda per LOMAS CORTÉS Manuel, en El puerto de Dénia y el destierro morisco 1609-1610, p. 116, PUV, 2009.

¹³ *Ibíd.*, p. 137. Informació extreta de FONSECA Damián, Relación, pp. 136-137.

¹⁴ LAPEYRE Henri: Géographie de l'Espagne Morisque, París, 1959.

al cuello, otros con sus fardelillos y otros con sus diversos enbultorios y líos, todos saludando a los que los miravan o encontravan.”

Alguns d'aquests dissortats moriscos foren a parar a terres de l'Imperi turc, però la majoria foren desembarcats al port d'Orà, que aleshores era plaça castellana, des d'on es dirigiren a diverses terres del nord d'Àfrica, com Tunísia, Algèria o Marroc. Paradoxament, uns foren objecte d'abusos pels seus propis germans de religió, mentre que a altres se'ls dispensà una millor acollida.

Per altra banda, en els darrers dies de novembre una part del terç de don Sancho Luna ocupà Ondara -a més de Xaló, Orba i Beniarbeig-, amb la missió de custodiar els milers dels moriscos que s'havien rebel·lat al castell de Pop (emplaçat al tossal del Cavall Verd, entre Laguar i Benigembla) que, després de ser vençuts i saquejats per la tropa de don Agustín Mexía, havien estat concentrats en les poblacions esmentades, convertides durant uns dies en ocasionals camps de concentració, a l'espera de ser conduïts i embarcats a Dènia.

4.3 Cristians de sang morisca

Els efectes de l'expulsió foren de tal dimensió que autors coetanis, com Escolano o Fonseca, deixaren escrit que “después de la rendición de los moros de Alaguar, a Don Sancho de Luna se le dio orden que con su compañía se fuesse a alojar a Pego; y lo restante de su Tercio a los lugares de Xalón, Orba, Beniarbeig y Ondara, que estaban yermos y desamparados de los Moriscos, para que desde allí hiziessen espaldas, hasta tanto que fuesen embarcados”, i que “en 1610 no se hallaba un segador por mucho precio que se pagara y muchos trigos de la Marina, y hazia la parte de Denia, se perdieron por falta de jornaleros”. Però a diferència d'altres llocs, on el buit deixat pels moriscos fou total i irreversible, Ondara comptava amb un nucli de cristians vells, que va permetre de mantindre les necessitats mínimes de la comunitat i les esperances en una ràpida recuperació, que començà a cristal·litzar amb la primera recepció de 21 nous pobladors, a la qual en van seguir d'altres, fins totalitzar, en conjunt, una població de 65 veïns el 1610, al voltant de 300 habitants, i l'establiment d'una desena de religiosos franciscans mínims el 1611.

A aquest grup reduït de cristians s'hi afegiren una setantena llarga de moriscos, dels quals quaranta-un eren xiquets i adolescents -set a la família Gavilà, quatre a la dels Millà, etc-¹⁵, que pogueren evitar l'expulsió en el marc de les mesures de gràcia del decret abans citat, així com per la intercessió del rector local, el marquès de Guadalest i alguns particulars benestants que els acolliren en les seues cases. Els *quinque libri* parroquials recullen multitud de testimonis escrits de la seua presència i del seu quefer diari; així, hem anotat set batejats entre 1626 i 1636, amb la fòrmula “A, fill/a de B i C, nous convertits”; també, en el Llibre de les confirmacions de

---

¹⁵ LOMAS CORTÉS, Manuel: *El puerto de Dénia y el destierro morisco 1609-1610*, pp. 294-295, 2009, Ajuntament de Dénia i Universitat de València.

1664 en consten quatre: Jaume Blasco, de 26 anys; Vicent Esteve i Maria, de 27 anys cadascun, i un altre, sense nom, de 24 anys. Els casaments entre moriscos van proliferar igualment: dotze entre 1623 i 1650:

1623	Joan Navarro o Virrei	Betriu Malonda
1624	Geroni Coromba	Gerònima Palla o Alajsar
1624	Joan (dels Negrals)	Gerònima Calvet
1624	Esteve Xuxet (d'Orba)	Leonor Arabí (de Xaló)
1625	Lluís Blanc (de Benimuça)	Anna Cuxa (de Beniarbeig)
1628	Jaume Blasco	Àngela Soldevila
1638	Vicent Esteve	Maria Xarana (de Conca)
1640	Joan Soldevila	Isabet Joana
1645	Esteve Giner (o Xuxet)	Magdalena Xulviet
1649	Josep Cortés	Isabet Joana (l'anterior)
1649	Diego Malonda	Jacinta
1649	Miquel Blanc	Anna Palla o Paja

Molts dels moriscos que es quedaren a Ondara foren adoptats, com hem dit abans, per les famílies més importants del poble, per ocupar-se, generalment, en treballs domèstics: Geroni Coromba i Leonor Arabí treballaven de criats a casa d'En Jaume Gavilà, batle d'Ondara; la dona de Geroni, una tal Gerònima Palla, a la d'Esteve Giner; Joan, a la del senyor dels Negrals; Gerònima Calvet, a la de Lluís Esteve; Jaume Blasco, a la de Francesc Blasco, i la seua dona, a la de Jaume Pasqual Gavilà. Però no sols ho feien de servents: Joan Navarro era el sastre del poble, i Esteve Xuxet, el carnisser -ofici exercit en exclusivitat pels moriscos-; també n'apareix un de camperol.

Un altre número considerable d'aquestes persones adoptaren el cognom del cap de la família que els va acollir: Gerònima Palla es va convertir en Gerònima Giner; Esteve Xuxet, en Esteve Giner; i Àngela, en Àngela Soldevila, circumstància que va contribuir a la seua integració social. Tampoc foren estranys els casaments mixtes: una donzella de 23 anys, Anna Maria, filla de Joan Navarro i Betriu Malonda, ambdós moriscos, fou casada amb Jaume Gavilà, de 34 anys, fill de Jaume Pasqual Gavilà, pare prolífic de 13 fills i veí distingit del poble; però açò no ha d'estranyar-nos, perquè el mateix Jaume Pasqual es casà, en primeres núpcies, amb Vicenta Giner, criada morisca seua, després d'una experiència prematrimonial que el dugué a l'altar.

A mesura que avance el segle, aquest petit col.lectiu serà engolit per la societat cristiana, deixant poc rastre. En el Cens de 1646 encara n'apareixen cinc de famílies d'antics moriscos: les de Vicent Esteve, Esteve de Giner, Jaume Blasco, Joan Navarro i Geroni Virrei. Precisament, dos nés d'aquest últim, Jaume i Francesc, adquiriran un dissortat protagonisme, en morir afusellats a la plaça Major per un escamot castellanofrancés al novembre de 1707, en el transcurs de la Guerra de Successió, defensant la causa austracista.

Malgrat aquesta política d'absorció, és fàcil d'imaginar que la vida no era fàcil per a aquesta gent. En les actes de defunció consten alguns casos que mereixen remarcar-se i que retraten les seues condicions vitals:

“En 1644, Leonor, muller d'Esteve Giner, carnisser, i criada que fou del veí Jaume Gavilà, muigué molt pobra.”

“En 1654, Gerònima Calvet, cristiana nova, pobra, muigué ofegada en un llavador d'aigua, camí de Pamis, a la teulera...”

Ara que, per a vida complicada, la que hi duïen els esclaus, alguns d'ells emparentats ètnicament amb els moriscos. Considerats pura mercaderia, poques eren les famílies poderoses del poble que no en posseïen algun. Des de mitjans del segle XVI, els esclaus negres africans eren paulatinament suplits per barbarescs nord-africans. Treballaven de valent i, a canvi, rebien menjar, poc, i un cobert on refugiar-se. Els esclaus eren transportats a les terres valencianes per les mateixes companyies que, des de l'Àfrica, comerciaven amb gent nadiua d'eixe continent pertot arreu, a més dels qui eren capturats en les innombrables escaramusses entre els vaixells pirates i els guardacostes valencians, que tenien com a escenari el nostre litoral: “1641. Bategí a Jua Domingo, en infantil edat, portat de la ciutat de moros d'Ora, captiu, y per urgent necessitat en casa del batle, Jaume Gavilà”. Els ondarencs propietaris d'esclaus, quasi tots de la família Gavilà, els compraven als ports de Dénia i València. A la taula que segueix, se'n relacionen alguns:

Any	Nom	Edat	Propietari
1628	Maria	40	Geroni Vives (arrend. de Pamis)
1654	Antonio	Major d'edat	Jaume Gavilà
1665	Dues, sense nom	Menors d'edat (filles d'infidels)	Gavilà menor
1670	Joan	Major d'edat	Francesc Gavilà
1671	Joan F. Felip	Major d'edat (fill d'infidels)	Guillem Gavilà
1680	Sense nom	Major d'edat	Guillem Gavilà
1686	Sense nom	Menor d'edat	Jaume Gavilà

4.4 Saba nova

El procés repoblador per substituir el contingent morisc foragitat d'Ondara començà el 1611, podent-se distingir nítidament tres fases: la primera, d'una gran aflluència de nous pobladors, joves, atrets per la gran disponibilitat de terra; una segona, de renovació intensa fins el 1630, amb gent que hi arriba i d'altra que se'n va insatisfeta per les condicions exigides per establir-s'hi (únicament 5 dels 21 nouvinguts el 1611 arrelen al poble), i un últim període, comprés entre 1630 i 1640, caracteritzat per l'estabilitat, però amb un balanç demogràfic pobre, puix que la població s'incrementa molt lleument.

D'entrada, hem de dir que la repoblació del buit deixat pels moriscos fou protagonitzada per gent de la Marina Alta en un 60% (fig. 1), seguida a notable distància (un 20%) per aportacions d'altres comarques valencianes,

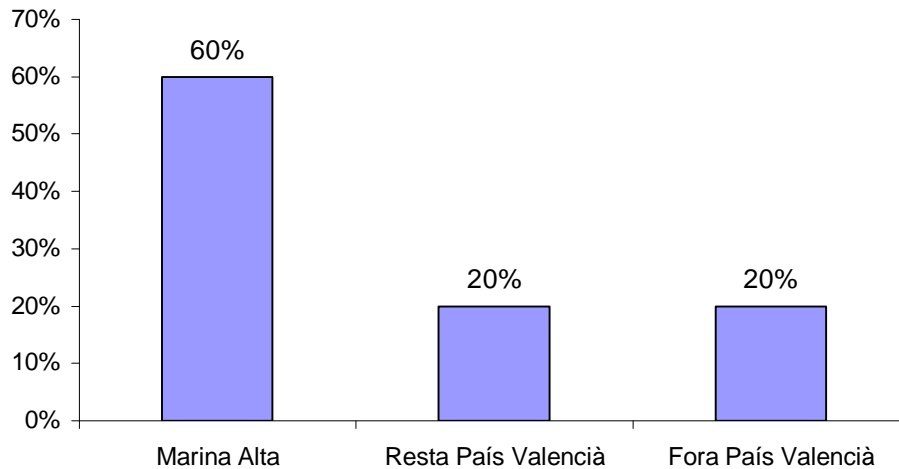
com la Safor, la Marina Baixa, l'Alcoià, l'Alacantí i l'Horta de València. Per pobles, són Dénia, Xàbia i Beniarbeig d'on més gent ve i, en general, dels llocs de la contornada. El 20% restant prové de fora del Regne de València: balears -mallorquins, sobretot- i, en menor mesura, francesos, formen el contingent més destacat.

Per la distància del lloc de procedència, un 73% és originari d'una àrea no superior als 25 Km, un 8% d'entre els 25 i 100 Km, i un 19% de poblacions situades a més de 100 Km d'Ondara; açò, pel que respecta als homes.

Volem destacar d'entre les aportacions foranes inicials les procedents de les illes Balears -ressenyats com "de nació mallorquina"-, amb llinatges tan coneguts com Rico, Coll, Gilabert, Cabrera, Ballester, Pons, Rubí, Morant, Diego, Tomàs, etc, que minvaran considerablement a mitjans de segle -en el Cens de 1646 només figuren els cognoms Morant, Gilabert, Rovira i Cabrera- i que han deixat en el nostre parlar algunes formes baleàriques molt característiques, com auia (aigua), donar un ba (donar una besada), albergínia, bua (mal o dolor), caterba (quantitat), espitjar (espentar) o paput (ocell, amb la forma masculina). A la gent de l'arxipèlag balear, hem d'afegir el contingent de colons genovesos, amb llinatges com Cattara, Palermi, Cunna, Volta, Trensano, Calària, Laurentio i Tarantini, Tridenti o Trenti, arribats a aquestes terres per la proximitat dels dominis del duc de Gandia, que foren repoblats amb famílies de la península itàlica. D'aquest allau d'immigrants, que desapareixerà del poble en pocs anys, només els descendents dels Trenti, en la seua forma actual de Terentí, han arribat als nostres dies.

Cal ressenyar el corrent d'immigrants francesos que, com deixà escrit Escolano, "nos van entrando tanta manada de franceses como ovejas", vinguts com a conseqüència de la sobrepoblació crònica del Pirineu francès i de les regions limítrofs, o fugint de les guerres de religió. En el moment en què la monarquia hispànica declarà la guerra al règim de Richelieu (1635), hi havia uns 10.000 ciutadans francesos entre nosaltres, que anaren reduint-se a mesura que la pressió demogràfica de l'altra banda de la frontera anà disminuint. En general, eren xicots joves que, primerament, arribaven per a treballs estacionals, i no sempre amb la intenció d'establir-s'hi. Treballaven de criats -dos a l'hostal de Lluís Vilanova- i de moliners, fonamentalment; només uns pocs s'hi van casar -un, amb una donzella també francesa de Trapa- i, per les notícies que ens faciliten els llibres sacramentals, la seua existència transcorre entre la misèria i la indigència: alguns moren violentament a mans de bandolers; d'altres, de malaltia, i la majoria, "molt pobres". En tres actes de casament s'esmenta el lloc d'origen d'aquests: Vilafranca d'En Clerigot, Fengofrent i Clongueret. Cognoms com Fornell, Puig, Vileta, Salvà, Gallart o Carrió, ens evidencien la seua nissaga catalanorossellonesa -durant alguns anys, el Rosselló fou protectorat francès-, mentre que altres són estrictament francesos: Gai, Cochux, Trell o del Tell, del Sol, Chalton, de la Oú, Palanqui, Merles, Perret o Corblancher, llinatges que sempre acompanyats del gentilici "francès de nació". Tampoc aquesta onada deixà cap vestigi per a la posteritat.

Fig. 1. Procedència immigració masculina 1625-1668

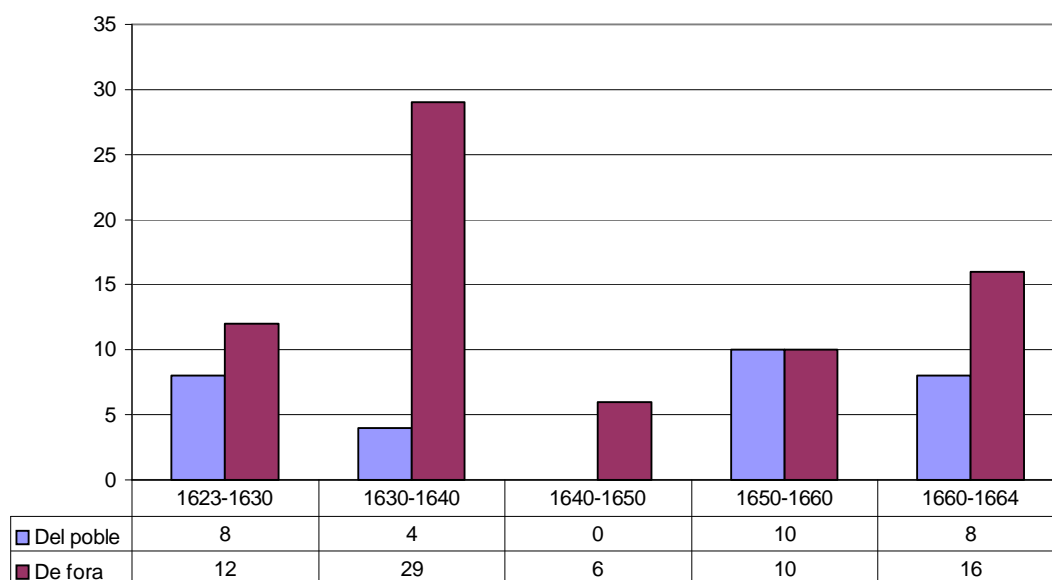
Pel que fa a les dones, l'aportació regnícola és encara més alta, un 92%, del qual un 60% correspon a la Marina Alta, i la resta de la Safor, la Marina Baixa, etc, sent també les poblacions veïnes de Dénia i Xàbia, a més d'Alcanalí, les que més n'aporten.

La mobilitat geogràfica és una de les característiques més notòries d'aquestes dècades. Entre els anys 20 i 40, la vila d'Ondara fou lloc de trànsit d'almenys 72 famílies, les quals tingueren el temps suficient d'enregistrar algun fill en la parròquia de Santa Anna; per contra, 2 de cada 3 parelles que es casaren a Ondara entre 1624 i 1646, hi van arrelar, anant-se'n la resta a altres llocs de la contornada, a Dénia i a Pedreguer en especial.

El corrent immigratori segueix entre 1668 i 1700, però a la baixa i amb sensibles diferències qualitatives. Per exemple, l'aportació de fóra del Regne és ara molt migrada (fig. 2 i 3), resrepresentant tan sols un 10% dels contraents: dos aragonesos, un mallorquí, un francès i un alemany. Continua sent la Marina Alta la comarca que aporta el major potencial humà repoblador, per damunt del 50%, seguida de la Safor, la Vall d'Albaida, la Marina Baixa, etc, amb un 30% del total. Açò vol dir que un 72% dels nous pobladors procedien d'una àrea inferior als 25 Km: el Verger, el Ràfol d'Almúnia, Pego, Benidoleig, Beniarbeig, etc.

Sintetitzant, assenyalarem que, després de l'arribada dels primers colons (1611), el corrent favorable coincideix amb les èpoques més pròsperes -entre 1624 i 1640 i les darreres dècades del segle-, retrocedint quan la conjuntura és desfavorable -períodes de crisis agrícoles i anys de pestilència-. Aquests alts i baixos en la immigració masculina marcaran els anys de major o menor natalitat i nupcialitat i, al remat, del creixement demogràfic -entre 1623 i 1640, la relació de contraents forasters/d'Ondara és de 41/12, i només de 16/10 entre 1640 i 1660-.

Fig. 2. Origen dels contraents 1623-1664

4.5 Els fundadors de l'Ondara moderna

Per conèixer el lloc de procedència dels llinatges que van vindre a repoblar Ondara, així com la seua importància quantitativa (1), hem efectuat un buidat de l'Arxiu Parroquial en el període comprés entre 1624 i 1668, corresponent al primer llibre d'enregistrament, ressenyant la població d'origen i l'any d'arribada, amb els següents resultats:

Adelantado (Pego, 1661), Anargues (Real de Gandia, 1649), Andrés (Alcanalí, 1661), Ballester (Artà, Mallorca, 1632), Banyuls (Oliva, 1627), Berenguer (Gandia, 1652), Boronat (Beniarbeig, 1661), Botella (Xàbia, 1649), Cabrera (Manacor, Mallorca, 1630), Cantó (Xàbia, 1631), Carrió (Sella, 1661), Cebrià (el Ràfol d'Almúnia, 1636), Colomina (Penàguila, 1647), Coll (Sella, Mallorca, 1626), Cucurella (Benigànim, 1669), del Tell (França, 1629), Devesa (Benimeli, 1629), Diego (Sòller, Mallorca, 1644), Esteve (Dénia, 1637), Fillol (València, 1627), Fransés (Aiolo de Rugat, 1657), Gay (Piles, 1658), Gil (Beniarbeig, 1632), Gilabert (Marratxí, Mallorca, 1630), Gomis (Beniarbeig, 1660), Gomes (Sanet, 1646), Ivars (Benissa, 1631), Malonda (Teulada, 1629), Marsal (Oliva, 1634), Martí (Dénia, 1630), Maior (Beniarbeig, 1637), Miró (Dénia, 1624), Morant (Benissalem, Mallorca, 1638), Mulet (Dénia, 1647), Navarro (Beniarbeig, 1638), Ortís (Muxamel, 1628), Pastor (Real de Gandia, 1661), Perles (Alcanalí, 1662), Peiró (Benipeixcar, 1663), Peres (Pedreguer, 1639), Pons (Muro, Mallorca, 1634), Puigcerver (Pedreguer, 1635), Rico (Mallorca, 1624), Rovira (Polop, 1627), Rubí (Felanitx, Mallorca, 1638), Salvà (França, 1652), Císcar (Benimeli, 1634), Trell o del Tell (França, 1656), Trensano (el Verger, 1650), Unqui (la Vila Joiosa, 1658), Vicens (Xàbia, 1662) i Vileta (França, 1638).

Hem seguit el mateix procediment amb el segon volum dels *quinque libri*, que comprén de 1668 a 1700, per determinar el lloc d'eixida dels cognoms que duïen els immigrants arribats a Ondara durant eixe període:

Esteve (Mallorca), Ballester (Benidoleig), Banyuls (Almoines), Sastre (Benimuslem), Bertomeu (Teulada), Blanquer (Beniarbeig), Blasco (Castelló del Duc), de la Borda (el Verger), Borràs (Potries), Cardona (el Verger), Carrió (Sella), Castellà (Gandia), Català (el Verger), Colomé (el Verger), Cots (Pego i Piles), Cuquerella (Pobla de Rugat i Pobla del Duc), Jorro (Alcanalí), Company (Benassau), Díez (Barcelona), Escuder (Lleida), Estella (Sagra), Estrada (Pedreguer i la Llosa), Faraig (Oliva), Femenia (el Verger), Ferrer (Oliva), Ferrando (Tormos), Galán (Piles), Galant (Tibi), Gallart (França), Gastaldo (Dénia), Gil (Benimeli i Quatretondeta), González (Gata), Gomis (Beniarbeig), Guasp (el Verger), Guillem (Piles), Gurau (Benidoleig), Ivisa (Oliva), Llidó (Ontinyent), López (el Ràfol d'Almúnia), Lampis (Massalavés), Mallol (Lugares de Don Juan), Marcos (Aragó), Martí (el Verger), Mengual (Senija), Monllor (Pego), Morell (Miraflor), Moreno (Polop), Mulet (Gata i Fageca), Muñoz (Murla), Oliver (l'Orxa), Ortellà (Xàbia i Pego), Pastor (Ràfol), Peiró (Ràfol), Pérez (Parcent), Piera (Favara i Murla), Polop (la Granja), Quintana (Oliva), Quiles (Bèlgida), Rumbau (Alfarrasí), Sastre (Benimuslem), Sendra (Gandia), Císcar (Sanet), Soriano (Almoines), Torrent (el Ràfol d'Almúnia) i Vicens (Xàbia).

4.6 Un segle amb alts i baixos

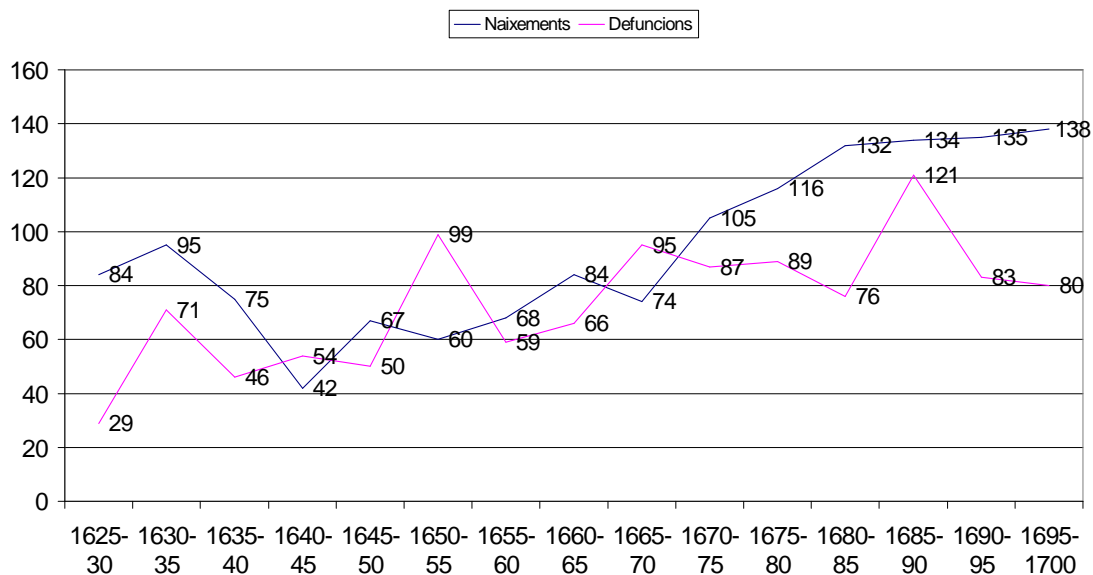
L'ordenació de les dades numèriques extretes dels llibres de baptismes, enterraments i casaments de l'Arxiu Parroquial, ens ha permés d'establir, a mena de conclusió general, que l'evolució demogràfica d'Ondara en el segle XVII (1623-1700) fou positiva (fig. 1 i 2): 1483 batejats per 1118 soterrats (19,2 baptismes i 14,5 defuncions de mitja anual), amb un balanç de +365 ànimes, que farien doblar la població local: 52 cases el 1622, 78 el 1646 i més de 100 el 1690 (2), o dit d'una altra manera, de 300 a 600 habitants entre 1622 i 1700, açò sense tenir en compte el component migratori. En qualsevol cas, un número d'habitants insuficient per igualar l'aproximadament miler d'habitants amb què comptava Ondara la vespra de l'expulsió dels moriscos. Aquest creixement s'aparta doncs, del model demogràfic espanyol postulat per Jordi Nadal per al segle XVII, de característiques depressives.

Tres són les grans etapes poblacionals en què podem dividir la centúria:

1.- La primera, de 1623 a 1640, amb un saldo favorable de +115 (fig. 2). Dels dèsset anys que dura aquest període, en onze anys els baptismes superen els enterraments, mentre que en sis succeïx el contrari. Els anys de sobremortalitat corresponen a 1629, 1630, 1631 -en connexió amb l'epidèmia de Catalunya de 1629-1631 i coincidents amb la gran pesta que assolà el centre-nord d'Itàlia i una crisi agrícola de grans repercussions en les zones rurals-, 1632 i 1636, on la baixa important dels naixements, amb només 10

infants, indicaria una crisi de subsistències d'origen agrària. La descendència mitja familiar és de 4,7 fills. En conjunt, s'hi nota encara l'efecte conjuntural d'una repoblació inicial jove.

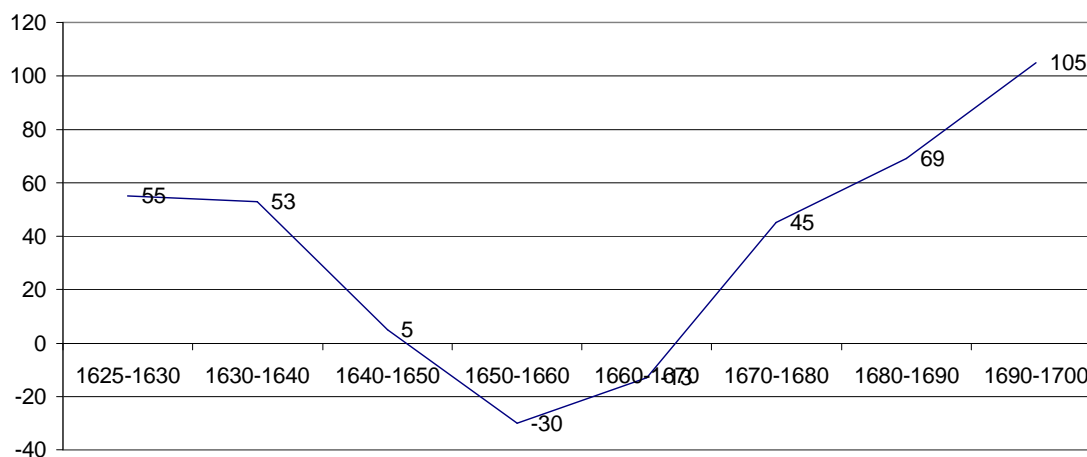
Fig. 1 Moviment natural de la població. 1625-1700

2.- La segona, de 1641 a 1670, amb un saldo negatiu de -36 (fig. 2). Aquestes tres dècades neutralitzen parcialment el creixement del període l'anterior i es caracteritzen pels anys de sobremortalitat entre 1641 i 1644, amb una crisi de subsistències, que incrementa les defuncions en els mesos de màxima escassetat i carestia del blat, com ho són de març a juny-juliol, i repercussions greus de les guerres de Castella amb Catalunya i contra la França de Richelieu-amb dos anys, 1641 i 1642, on es registren només 2 i 7 criatures batejades, respectivament; també entre 1648-1655, que protagonitza la mortífera pesta bubònica, anomenada "la enfermedad" en el Llibre de defuncions, des d'on irradia a la resta del Regne de València, on causa 46.789 víctimes, i que va tenir el seu punt àlgid en l'any 1652, amb una nova onada procedent de Mallorca, que provocà a Ondara la mort de 28 persones i un balanç per als vuit anys de terror de 94 baptismes i 142 enterraments, concentrats en un alt percentatge entre els mesos de novembre i gener; i, finalment, el període 1665-1670, igualment mortífer. Globalment, en 20 anys les defuncions superen o igualen els baptismes i el nombre de fills per família baixa als 4,3, fenomen explicable per deficiències en la nutrició i per la mort prematura de l'espòs o l'esposa. Ondara fou una de les localitats que quedà aïllada l'any 1666, sospitosa d'estar afectada per l'epidèmia de pesta. L'anotació en els llibres parroquials de 30 difunts "molt pobres", a més d'altres persones que no testen per no tenir béns, dona fe d'aquesta crisi. Per calibrar l'efecte de la pesta sobre una unitat familiar, valga com a exemple la formada per Andreu Major i Maria Rovira, la qual perdé la mare i tres fills en l'escàs interval d'una setmana: Àngela, de 2 anys, el 15 de gener de 1652;

Anna Maria, de 4 anys, i la mare, el 18 de gener; i Francesca, de 6 anys, el 28 del mateix mes.

Fig. 2 Saldo vegetatiu (diferència naixements/defuncions) 1625-1700

3.- La tercera, de 1671 a 1700, amb un balanç netament positiu de +286 noves ànimes (2). Llevat d'un període de recessió demogràfica (1685-90), la conjuntura econòmica favorable del darrer Àustria, especialment a la perifèria peninsular, amb una relació entre població i recursos més favorable que la que havien tingut les generacions anteriors, l'amillorament de les condicions meteorològiques i de la producció agrícola, la disminució de la virulència de les crisis de mortalitat, el descens dels preus dels cereals i l'increment dels salaris, possibilitaren el creixement del nombre total d'ondarencs en aquestes últimes dècades de segle -al voltant dels 600 habitants-, amb una natalitat pròxima al 45 per mil i 5,2 fills per unitat familiar, la més alta del segle. Aquesta etapa es voria refrendada per la concessió del rei Carles II d'Àustria (1690) del privilegi de celebrar Fira el 15 d'octubre de cada any, festivitat de Santa Teresa, a petició de la marquesa de Guadalest, Na Lluïsa de Sotomayor, atenent a què "Ondara es la [vila] mas principal del Marquesado", i que "ni en la ciudad de Denia ni en otros lugares de aquel partido hay feria en todo el año" (2), destacant que el poble "pasa de los cien vezinos".

5. Conclusions

1. L'impuls més important a la població d'Ondara es dona durant la senyoria d'En Bernat de Bonastre (1372-1385), quan, a instància d'aquest, es produeix un transvassament de 30 famílies mudèjars procedents de Murla i d'altres procedències: açò va significar elevar el número de focs d'Ondara, de 75-80 a 120-130.

2. Amb un màxim de 160 focs (1609) i un mínim de 80 (1372, 1572), els avanços i els retrocessos de la població d'Ondara sempre anaren a remolc dels avatars econòmics i polítics de cada moment.

3. La ratio entre la població mudèjar/morisca i la cristiana va començar el 1372 amb una proporció de 3 a 1, per acabar el 1609 amb una proporció de 12 a 1.

4. L'expulsió dels moriscos el 1609 -que no fou total- reduí el número total d'habitants d'Ondara en un 90%. Amb grans dificultats, la població anà recuperant-se en el segle XVII, malgrat que les xifres de 1609 no s'igualarien fins ben entrat el segle XVIII.